

VLADIMIR PROPPNING ERTAK MORFOLOGIYASI ASOSIDA O‘ZBEK SEHIRLI ERTAKLARINI TAHLIL QILISH

Ro‘zmetova Sohiba Aminbayevna

Urganch Ranch texnologiya unversiteti katta o‘qituvchisi

srozmetova215@gmail.com

Annotatsiya: maqolada rus folklorshunosi Vladimir Propp tomonidan ishlab chiqilgan “Ertak morfologiyasi” nazariyasi asosida o‘zbek xalq sehirli ertaklarining tuzilishi va funksional tarkibi tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida Proppning 31 ta funksiyasi hamda qahramonlarning tipik rollari o‘zbek sehirli ertaklari misolida ko‘rib chiqilib, ularning syujet qurilishidagi o‘rni aniqlanadi. Shuningdek, “Zumrad va Qimmat”, “Bahodir va ajdarho”, “Boy va kambag‘al” kabi mashhur o‘zbek sehirli ertaklarida uchraydigan syujet unsurlari, sehirli yordamchilar, sinovlar, konflikt va yechim bosqichlari Propp modeli bilan taqqoslab o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: Vladimir Propp, morfologiya, sehirli ertaklar, funksiyalar tizimi, syujet struktura, xalq og‘zaki ijodi, o‘zbek folklori, qahramon rollari, motiv, kompozitsiya, mifologik qatlam, ertak poetikasi, “Zumrad va Qimmat”, “Bahodir va ajdarho”.

Аннотация: в статье анализируется структура и функциональный состав узбекских народных сказок на основе теории «Морфологии волшебной сказки», разработанной русским фольклористом Владимиром Проппом. В ходе исследования на примере узбекских сказок рассматриваются 31 функция Проппа и типичные роли героев, определяется их роль в построении сюжета. Также изучаются сюжетные элементы, волшебные помощники, испытания, стадии конфликта и его разрешения в таких известных узбекских сказках, как «Зумрад и Киммат», «Баходир и аждархо», «Мальчик и камбагал», в сравнении с моделью Проппа.

Ключевые слова: Владимир Пропп, морфология, волшебные сказки, система функций, сюжетная структура, устное народное творчество, узбекский фольклор,

ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 = 5.073 Volume-3, Issue-12

героические роли, мотив, композиция, мифологический пласт, поэтика сказки, «Зумрад и Киммат», Баходир и дракон.

Abstract: the article analyzes the structure and functional composition of Uzbek folk fairy tales based on the theory of "Fairy Tale Morphology" developed by the Russian folklorist Vladimir Propp. During the study, Propp's 31 functions and typical roles of heroes are considered on the example of Uzbek fairy tales, and their role in plot construction is determined. Also, plot elements, magical assistants, trials, conflict and resolution stages found in such famous Uzbek fairy tales as "Zumrad and Qimmat", "Bahodir and ajdarho", "Boy and kambagal" are studied in comparison with Propp's model.

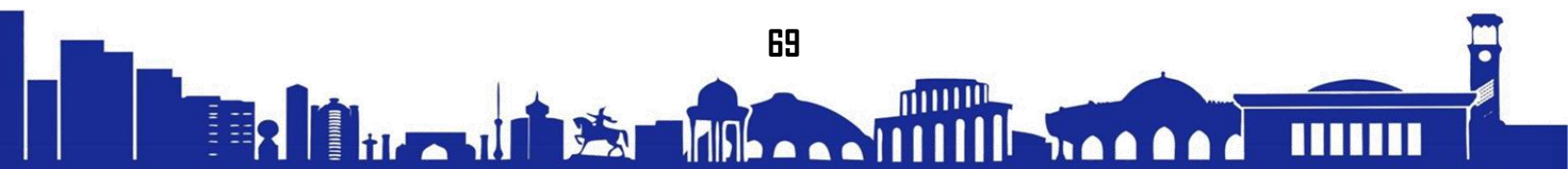
Keywords: Vladimir Propp, morphology, magical tales, system of functions, plot structure, folk oral literature, Uzbek folklore, hero roles, motif, composition, mythological layer, fairy tale poetics, "Zumrad and Qimmat", "Bahodir and the Dragon"

Qahramonning mo"jizaviy tug'ilishi motivi jahon folklorida, xususan, ertaklarda eng keng tarqalgan motivlardan biridir. Ammo u nafaqat ertaklarda uchraydi. Barkamol tushuncha, taxmin qilish mumkinki, barchadunyo dinlarida - eng qadimgi va eng ibtidoiydan tortib, keyingi dinlargacha, jumladan, xristianlikda ham namoyon bo'ladi. Folklor bu yerda asosiy emasligi aniq. Bu mavzu bo'yicha adabiyotlar nisbatan boy. Yoki aniqrog'i, dinlarda mo"jizaviy tug'ilishlar haqidagi adabiyotlar boy: bu savol etnograflar va din tarixchilari tomonidan o'rganilgan. Biz bu masala tarixini chuqur o'rganmaymiz. Juda ko'p qimmatli materiallar to'planganini aytish kifoya, ammo savolning mohiyatini hal qilingan deb hisoblash mumkin emas. Bu savolni hal qilish uchun katta hajmdagi ish talab etiladi. Bizning maqsadimiz boshqacha va kamtarona: biz ertakni o'rganamiz va ertakda mo"jizaviy tug'ilish motivining mavjudligini tushuntirish va uning manbalarini topish uchun folklor materiallarini tarixiy faktlar bilan bog'lashni xohlaymiz. To'g'ri, bu yerda bitta noma'lum, ma'lum darajada, boshqasiga qisqartiriladi. Biroq, folklor materiallari, maishiy, diniy yoki marosim voqeligi faktlari bilan taqqoslash orqali tushuntirilgan bo'lsa, o'z navbatida, bu tarixiy materialga ma'lum bir aniqlik kiritishi mumkin. Bu yerda kengroq folkloristik savollar ko'rib chiqilmaydi - ularni bitta motiv doirasida hal qilib bo'lmaydi. Biz faqat ertak tushunchasini biroz kengaytirishga intilamiz. Beg'ubor homiladorlik. Yuqorida aytib o'tilgan asarlarda keltirilgan materiallarning ko'pligi [qarang: 1] erkaklar ishtirokisiz homiladorlik ehtimoli bir vaqtlar bo'lganiga shubha qoldirmaydi. Bu keng tarqalgan va

bugungi kunda ham ba'zi joylarda qisman ishoniladi. Bir qator mulohazalar va materiallar insonning homiladorlikdagi rolini har doim ham tushunmagan degan xulosaga olib keladi. Faqat ayollar irqning yaratuvchilari hisoblangan. Hodisalar o'rtasidagi sababiy bog'liqlik uzoq vaqt davomida yashirin bo'lib kelgan - yagona savol bu bog'liqlik qachon aniq bo'ladi. Biroq, bu savolga aniq javob berish mumkin emas. Biz ijtimoiy rivojlanishning ma'lum bir davrida johillik tugaydi va bilim boshlanadi, deb ayta olmaymiz. Bizning davrimizda hatto eng qoloq xalqlar ham shubhasiz nima bo'layotganini bilishadi, lekin shunga qaramay, ular bilmagandek harakat qilishadi. Taylordan farqli o'laroq, biz ibtidoiy tafakkur bizning so'z ma'nomizda umuman sababiy bog'liqliklarni izlamasligini bilamiz. Bu bog'liqlik unga aniq ko'rinadi. Bu holda, ibtidoiy tafakkurning umumiy tamoyillari bilan bog'liq holda har qanday voqea (o'tib ketayotgan hayvon, shamol esayotgan shamol, yutib yuborilgan tosh yoki yong'oq va boshqalar) bolaning tug'ilishining sababi deb hisoblanishi mumkin. Bu masala mohiyatining biroz soddalashtirilgan taqdimoti; uning to'liq murakkabligi asta-sekin oshkor bo'lad Xususan, insoniyat madaniyatining eng ibtidoiy bosqichlarida "mo''jizaviy" tug'ilishistisnosiz hammaga tegishli ekanligini ta'kidlash mumkin. Biz bu vaziyatni avstraliyaliklar orasida topamiz. Keyinchalik, mo''jizaviy ravishda faqat qabila qahramonlari va yarim xudolar tug'iladi: olov o'g'rilari, afsonaviy buyuk ovchilar va boshqalar. Biz buni rivojlangan qabilalarda, masalan, Shimoliy Amerikada va Afrikaning ayrim qismlarida hamda Okean orollarida topamiz. Bu yerda, afsonalarda mo''jizaviy tarzda tug'ilgan bola najotkordir (Heilbringer). U odamlarga olov, birinchi urug'lar va boshqalarni olib keladi, ijtimoiy tartib va totemik urf-odatlarni o'rnatadi. Bu afsonalar muqaddas ahamiyatga ega. Monarxiya va xudolarning paydo bo'lishi bilan bunday tug'ilish shohlar va xudolarning huquqiga aylanadi, oddiy odamlar esa odatiy tarzda tug'iladi. Ma'lumki, Misr shohlari o'zlarini quyosh xudosi Ra avlodlari deb hisoblashgan [Turaev, 1920, 43-44-betlar]. Na hind shohlari va qirollari, na Xitoy imperatorlari Misr shohlaridan orqada qolmaydi. Materiallar quyida keltirilgan; bu yerda faqat rivojlanishning asosiy yo'nalishini ta'kidlash muhimdir. Masih bu mo''jizaviy yoki benuqson tarzda homilador bo'lgan va tug'ilgan xudolardan istisno emas. Bu harakat ijtimoiy narvonda pastdan yuqoriga ko'tariladi. U yerda, yuqorida, bu tug'ilish uzoq vaqtdan beri tan olingan hodisa bo'lib kelgan. Lekin jamiyatning eng quyi qatlamlarida ham, 19-asrgacha, hatto hozirgi kungacha ham, bola tug'ilishiga erishish istagi, hatto faqat jinsiy bo'lmagan vositalar orqali bo'lsa ham, to'xtovsiz davom etmoqda. Biroq, bu yerda bu xurofot, jodugarlik va boshqalar deb ataladi. Ushbu

ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 = 5.073 Volume-3, Issue-12

umumiy tamoyillarni o'rnatgandan so'ng, endi ertakga murojaat qilamiz. Ertak mo'jizaviy tug'ilishning ko'plab shakllarini biladi. Biz rus ertaklarida uchraydigan eng muhimlarini ko'rib chiqamiz. Har bir ertak turi uchun ertak bo'lmagan materiallar taqdim etiladi, bu ertak erkin fantaziyaga asoslanmaganligini, balki haqiqiy g'oyalar yoki urf-odatlarini aks ettirganligini ko'rsatadi. Bu yerda nafaqat motivning o'zi, balki uning tarixiy asoslarining ham to'liq xilma-xilligi ochib beriladi. Biz materialni na tizimli, na xronologik tartibda, balki bitta shaklni o'rganishdan olingan kuzatuvlar va xulosalar boshqalar uchun takrorlanishi shart bo'lmasligi uchun joylashtiramiz. Ularning barchasi ma'lum darajada o'zaro bog'liq va bir turdagi tushuntirish ko'pincha boshqalarning tushuntirishiga olib keladi. Homiladan homiladorlik. Mo'jizaviy kontseptsianing bir turi - bu yeyilgan meva yoki rezavor mevadan kontsepsiya. Biz bir nechta misollar keltiramiz. Rus ertaklarida bu ko'pincha paydo bo'ladi. No'xat. "Ona o'g'illari ham, qizlari ham yo'qligidan yig'ladi; u chelakni olib, quduqqa suv so'radi. U uni to'ldirdi va ketdi - no'xat yo'l bo'ylab yumalab, chelakka sakrab tushdi va u buni sezmad ham. U uyga keldi, suvni to'kdi va hayratda qoldi: chelakda no'xat bor edi; u uni olib yedi va shu no'xatdan o'g'il tug'ildi" Yana bir misol: "Men o'rmon bo'ylab yurdim, no'xat terdim va o'sha no'xat tupida faqat bitta dukkakli meva bor edi, dukkakli mevada esa don bor edi, men o'sha dukkakli mevani olib yedim" . Olma ham tez-tez uchraydi. Sibir xalq ertagida farzandsiz savdogar haqida hikoya qilinadi. Bir tilanchi unga bozordan olma sotib olishni va so'ralgan narxni to'lashni maslahat beradi. Savdogar shunday qiladi. Uning xotini olmaning yarmini, biyasi esa yarmini yeydi. "Bir muncha vaqt o'tgach, xotini o'g'il tug'di, biya esa ayg'ir tug'di" [Kagarov, 1929, 177-bet]. Maftunkor olma alohida holatni anglatadi. Vyatka xalq ertagida malika farzand ko'rish uchun sehgarga 15 rublga sehr berish uchun olma bergani haqida hikoya qilinadi. Bu olmadan u o'g'il tug'adi [Homiladorlikni keltirib chiqarish uchun meva iste'mol qilish odati, ehtimol, butun dunyoda va madaniy rivojlanishning barcha bosqichlarida, hozirgi kungacha mavjud. Shunday qilib, Sumatra malaylari bir turdagi "kokos" jinsiy aloqasiz homiladorlikni keltirib chiqaradi, deb ta'kidlashadi [Hartland, 1909, 1, 6-bet]. 3 Hindular ham kokos haqida shunga o'xshash fikrda. Fiji orolida farzandsiz juftliklar yong'oqni bepushtlikning davosi sifatida qabul qilishadi [Hartland, 1909, 1, 38-bet]. Britaniya Kolumbiyasida homiladorlikni keltirib chiqaradiganligi sababli, kauchuk turini chaynashdan saqlanishadi [Ko'pgina izohlar: Hartland, 1909, 1; Reitzenstein, 1909]. Amerika va Afrikaning ko'p qismlarida turli o'simliklarning damlamalari ichiladi. Ba'zan mevani tanaga surtish kifoya. Gavayida ikkita

banan topgan qiz haqida hikoya bor. Ularni dushmanlaridan yashirish uchun u ularni ko'krigiga yashiradi. Bu uning homilador bo'lishiga olib keladi [Frobenius, 1904, 226-bet]. Xuddi shu qarash ko'plab afsona va afsonalarda aks etgan, bu yerda, allaqachon aytib o'tilganidek, bu tug'ilish yarim xudolarga xosdir. Himoliy Amerikaning janubi-g'arbiy qismidagi Pueblo qabilalaridan biri qahramon Poshaiyaume ikkita yong'oq yeb homilador bo'lgan qizdan qanday tug'ilganini hikoya qiladi. [Hartland, 1909, 1, 4-bet] Qadimgi madaniyatlarda ham shunga o'xshash afsonalar mavjud. Ammo bu yerda xudolar yoki yarim xudolar mo'jizaviy tarzda tug'iladi va homiladorlikning o'zi xudolarning ishtirokisiz sodir bo'lmaydi. Shunday qilib, Dionis Erigonaga uzum yeyish uchun berib, uni ona qiladi (Ovid, *Metamorphoses*, 6.125). Xitoy va Hindistonda qirollik arboblari shunga o'xshash tarzda tug'iladi. Xitoy imperiyasining asoschisi Fo-Xi, libosida topilgan gulni yegan Ching-Mon ismli qizdan tug'ilgan. Xitoy sulolalaridan birining asoschisi onasi unga qarg'a olib kelgan qizil mevani yegani uchun tug'ilgan. [Hartland, 1909, 1, 5-bet] Ba'zi hind monarxlarining kelib chiqishi o'xshash (misollar uchun Hartlandga qarang). Agar endi zamonaviy madaniyatlarga murojaat qilsak, ba'zi ayollar bugungi kungacha homiladorlikni qo'zg'atish uchun turli xil mevalar, rezavorlar va donlarni iste'mol qilishlarini ko'rsatadigan bir qator misollarni keltirishimiz mumkin. Ammo bu yashirincha amalga oshiriladi; bu istisno. Har bir xalqning o'ziga xos sevimli, o'ziga xos mevalari bor. Hindistonda ular guruch, Bogemiyada archa mevalari, Gretsiyada behi yeyishadi va yahudiylar yostiqlari ostiga mandrage qo'yishadi va hokazo. Ammo mevaning mo'jizaviy kuchiga ishonish allaqachon o'zgargan. Shuning uchun meva shunchaki iste'mol qilinmaydi, balki sehr yoki duodan keyin iste'mol qilinadi. Birinchi holda, ular tabiblar va sehrgarlarni chaqirishadi; ikkinchi holda, ular ruhoniylarga, ayniqsa katolik mamlakatlarida borishadi. Toskanada ayollar ruhoniyga borib, olma olishadi, Avliyo Annaga ibodat qilishadi va keyin olmani yeyishadi. Mana faktlar. Ularning izohi nima? Sternberg juda ishonarli tushuntirishni taklif qiladi. Bu Frazerning o'xshashlik nazariyasini tasdiqlaydi. Sternberg shunday deydi: "Umuman olganda o'simliklarning va ayniqsa daraxtlarning eng muhim xususiyati, ibodatga ilhom baxsh etadi, bu ularning unumdorligining g'ayrioddiy kuchidir. Aytishga hojat yo'q, hech bir hayvon minglab mevalar o'sadigan, daraxtning farzandlari deb hisoblangan daraxt bilan unumdorlik jihatidan taqqoslab bo'lmaydi" [Sternberg, 1936, 440-bet]. Unumdorlik kuchi sehrli tarzda uning mevalarini iste'mol qilganlarga o'tgan bo'lishi kerak. Buni boshqa kuzatishlar bilan tasdiqlash mumkin. Asosiy mevalarni hisobga olgan

holda, ayollar bachadon bilan, qobiq ichidagi homila bilan ongsiz ravishda bog'liq bo'lgan mevalarni afzal ko'rishadi degan xulosaga kelish mumkin. Shuning uchun yong'oqning mashhurligi. Hatto bugungi kunda ham, "homila" bola nomi bilan, "ko'payish" va boshqa so'zlar bilan bu bog'liqlik eshitaladi. No'xatning shishib ketish qobiliyati tufayli mashhurligi ertak matnida ko'rsatilgan: Malika no'xatni yutib yuboradi. "No'xat shishib ketdi va malika o'zini juda og'ir his qildi, no'xat o'sib bordi, lekin malika hali ham og'ir va ezilgan edi." Bunga xamirturush ham kiradi, bu bugungi kungacha bepustlik uchun keng qo'llaniladigan va sevimli vositadir. Boshqa tomondan, istalmagan homiladorlikka olib kelishi mumkinligi sababli iste'mol qilinmaydigan mevalarni ko'rib chiqish qiziqarli. Bularga qo'sh yadroli yong'oqlar kiradi: ular egizaklarga sabab bo'ladi. Gartland materiallari shuni ko'rsatadiki, ko'plab mamlakatlarda ayollar, ayniqsa qizlar nafaqat qo'sh yong'oqlarni, balki har qanday qo'sh yoki eritilgan mevalarni ham iste'mol qilishdan qochishgan. Hatto bir poyada o'sadigan ikkita nok ham egizaklarga sabab bo'ladi. Bu holatlar yeyilgan mevaning xususiyatlari ayolga o'tishini aniq ko'rsatib turibdi. Agar qo'sh yong'oqlardan saqlansa, unda oddiy yong'oq, aksincha, homiladorlikni keltirib chiqarish uchun eng keng tarqalgan meva bo'lib, kokos kabi yong'oqlarni ham hisobga olmagan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Dundes A. The Morphology of North American Indian Folktales. — Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 1964.
2. Lotman Yu. M. Struktura xudojestvennogo teksta. — Tallinn: 3. Meletinskiy E. M. Poetika mifa. — Moskva: Nauka, 1976.
4. Propp V. Ya. Ertak morfologiyasi. — Moskva: Labirint, 2001.
5. Propp V. Ya. Istoricheskiye korni volshebnoj skazki. — Moskva: Izdatelstvo Akademii Nauk, 1946.

